

УДК 811.161.2-112

**СИНТАКСИС НУМЕРАТИВА У ЩОДЕННИКОВОМУ ДИСКУРСІ
УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ ПОЧАТКУ XVIII ст.**

Зелінська Оксана Юрїївна

д-р філол. н., проф.

Денисюк Василь Вікторович

к. філол. н., доц.

Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини

м. Умань, Україна

Проаналізовано синтаксичні функції числівника, зокрема зазначено, що в аналізованій пам'ятці квантитативи у сполученні з іменниками виконують переважно функції підмета, додатка, узгодженого й неузгодженого означення, обставини часу, міри і ступеня. М. Ханенко послуговується всіма семантичними розрядами числівників, надаючи перевагу власне кількісним і порядковим, що детерміновано вимогами жанру.

Ключові слова: числівник, квантитатив, нумератив, підмет, додаток, означення, обставина, діаріуш, українська мова початку XVIII ст.

Числівник займає особливе місце в системі лексико-граматичних класів слів сучасної української мови. Це пояснюється тим, що в його історичному формуванні на базі однієї з найдавніших лексичних груп виразніше, ніж в інших випадках, позначився розвиток мисленневої і мовної абстракції. Крім того, оскільки утворення сучасної граматичної системи числівників відбувалося переважно в письмову епоху історії української мови, дослідники мають змогу більшою мірою простежити основні тенденції та напрямки розвитку цього лексико-граматичного класу. Наше звернення до задекларованої теми пояснюється неоднаковою реконструкцією етапів історичного розвитку числівників, у якому початок XVIII ст. висвітлено явно недостатньо.

Маловивченість нумеративів у діяхронії зумовила відсутність повного і чіткого уявлення про їх еволюцію і функціонування: наукова компетенція в цьому питанні, як правило, рідко виходить за межі XVII ст.

У багатьох працях стверджується, що аналізований лексико-граматичний клас слів у граматичному аспекті стає практично тотожним сучасному. Але наявний у роботах ілюстративний матеріал нерідко не відповідає висновкам, оскільки на межі XVII–XVIII ст. у низці формальних властивостей нумеративів спостерігаємо значні коливання, що є прикметою перехідного періоду, а окремі зміни в парадигматиці й синтаксисі деяких числівників тільки накреслюються.

Ще одним важливим фактором цього періоду є те, що з початку XVIII ст. збільшується вербальна фіксація числівників, хоч досить частими є випадки цифрової передачі числа. Однак тут необхідно враховувати й жанр пам'ятки. Для нашої розвідки ми обрали об'єктом діаріуш генерального хорунжого Миколи Ханенка. Лексикографічна кодифікація слова *діаріуш* не може похизуватися історією. Натрапляємо на реєстрове *діаріуш* тільки в сучасному 20-томному «Словнику української мови»: *діаріуш*. *заст.* Щоденник (СУМ-20). Хоч, як зауважує В. Шевчук, «діаріуш Миколи Ханенка переріс межі свого жанру, тобто щоденника із безстороннім записом подій, і створив видиму картину тогочасного життя, що не позбавляє твір його документальної ваги, зате досягає він рівня художнього узагальнення» [1, с. 450]. С. Ігнат'єва зазначає, що «діаріуш фіксує конкретні події, факти, явища в певній хронологічній послідовності, він є важливим історичним джерелом, слугує тим інформативним тлом, що стосується певного періоду суспільного життя» [2, с. 41]. Отже, семантика щоденних записів диктує обов'язкове використання й нумеративних слів.

Сучасна граматична думка про синтаксичні функції квантитатива висновує таке: «у семантико-синтаксичній і формально-синтаксичній структурах речення числівники вирізняються з-поміж інших частин мови тим, що їм не притаманна чітко структурована власна синтаксична функція. Здебільшого вони заступають

синтаксичні позиції (у поєднанні з іменником або самостійно) іменника, прикметника, дієслова і (рідше) прислівника» [3, с. 183].

Про синтаксичні функції числівника в академічній «Історії української мови. Синтаксисі» зазначено коротко:

а) підмет: «Числівники у функції суб'єкта частіше вживаються у сполученні з іншими словами, самі ж вони рідко виконують синтаксичну функцію підмета. <...> Числівники були важливим засобом вираження підмета і в староукраїнській мові» [4, с. 23];

б) складений іменний присудок: «У давньоруських пам'ятках функцію призв'язкового слова в іменному складеному присудку міг виконувати також числівник у називному відмінку. <...> У предикативній функції засвідчені числівники у староукраїнській мові» [4, с. 62];

в) означення. Прямо не зазначено, що числівники можуть виконувати функцію означення, однак наведений ілюстративний матеріал засвідчує в ролі означення порядкові числівники та числівник *один* у родових формах [4, с. 73–75];

г) додаток: «У функції додатка як у давньоруській, так і староукраїнській мові могли виступати кількісно-іменні сполучення» [4, с. 83];

г) обставина. Тільки для ілюстрації обставин часу дібрано приклади, у яких до складу прийменниково-відмінкових форм іменників входять квантитативи [4, с. 88–89].

Отже, така апріорна констатація визначає актуальність і необхідність вивчення одного з найбільш «строкатих» лексико-граматичних класів слів у складній системі української літературної мови початку XVIII ст. Необхідно враховувати і той факт, що з доби Петра I розпочинається епоха росіянізації українців, відтак верхівка тодішнього українського суспільства поступово переходила на гібрид української і російської мов.

Як засвідчує аналізований матеріал, числівники в діаріуші виконують різні синтаксичні функції, окрім присудка. Складений підмет із кількісним значенням утворюють власне кількісний або неозначено-кількісний числівник у Н. в. з іменником у Н. в. Місце квантитатива чітко не закріплене, тому

натрапляємо на контексти з числівником у пре- і постпозиції до іменника, напр.: *власне кількісні: Выданы два Универсалы Рейментарскіи* (Діаріуш, с. 9); *Въ Болховѣ писанъ листъ одинъ до Пана Михайла Скоропадского въ Москву* (Діаріуш, с. 11); *посланы еще пять бланкетовъ до Пана Господара Двору Рейментарского* (Діаріуш, с. 41); *Выданы два Унѣверсалы* (Діаріуш, с. 45); *Писаны въ Государственную Иностранныхъ Дѣлъ Коллегію два доношенія* (Діаріуш, с. 46); *неозначено-кількісні: за нимъ ишли Офѣцеровъ нѣскольکو въ шляпахъ зъ струсьми бѣлыми перами* (Діаріуш, с. 19); *потомъ и самъ Его Вельможность туда жъ одѣхалъ, где Его Императорское Величество и Государыня Императрица, тако жъ всѣ Господа Сенаторы, Министры и прочіе Господа зѣхавшись (бо туда жъ и вся аппаренція машкарадъ была спроважена, и килка десять суденъ водныхъ, нарочно для того дѣланныхъ), кушали* (Діаріуш, с. 23).

Поряд з українською формою іменника ч. р. Н. в. множини на -и М. Ханенко послуговується типовими для російської мови формами іменника в Р. в. однини на -а, напр.: *... а якъ бы въ годинъ три на день, устроенные два полка отъ Лейбъ-Гвардіи, то есть, Преображенскій и Семеновскій, еще передъ свѣтомъ въ Преображенску до походу, пришли къ Триумфальной брамѣ Тверской* (Діаріуш, с. 19); *прочіе Преображенского полку роты ушиковались лицемъ къ церквѣ Успѣнской до Красного Крыльца, мимо церковь Святого Михаила Архангела, ажъ къ брамѣ той, що къ площадѣ Красной провадить и при какой два слупы мурованіи стоятъ зъ головами казненныхъ* (Діаріуш, с. 19); *Передъ окнами противъ избъ, въ якихъ было гуляне, выставлены были три невеликіе театра, на которіе зъ всѣхъ чтирохъ сторонъ по градусамъ сходити устроено* (Діаріуш, с. 21).

Засвідчує діаріуш і збереження форм двоїни для числівника два у формі середнього роду, напр.: *Писаны въ Коллегію Иностранную Доношенія двѣ* (Діаріуш, с. 29). Однак інші випадки вживання цього сполучення слів засвідчують вплив іменного типу відмінювання на числівник два, де відбулася уніфікація відмінювання форм чоловічого і середнього родів, що підтверджує

висновки мовознавців: «Цей числівник також зберіг розрізнення за родами, однак на відміну від давньоруської мови, де форма *дѣвъ* була спільною для жінок і середн. р., з часом форма середн. р. стала тотожною формі чол. р.» [5, с. 225].

Функцію підмета виконують і прономіналізовані числівники власне кількісного та порядкового розрядів, напр.: *потомъ всѣ судна паки назадъ возвращались, и едни зъ нихъ на площадѣ остались, другіе поѣхали въ Кремль* (Діаріуш, с. 24).

Квантитативи виявляють синтаксичну активність у репрезентації ознак різних суб'єктів і об'єктів. Діаріуш засвідчує функціонування узгоджених і неузгоджених означень, перші з яких виражені порядковими числівниками, відмінковими формами власне кількісних числівників, родовими формами числівника *один*, другі – прийменниково-відмінковими формами власне кількісних чи неозначено-кількісних числівників з іменниками, напр.: *узгоджене означення: Писанъ другій листъ до Секретаря Шагарова* (Діаріуш, с. 11); *Другая подорожная выдана маишталѣрамъ двору Панского назадъ до Глухова* (Діаріуш, с. 12); *... и сталь Ясневельможный квартирою въ помянутомъ Князя Прозоровского дворѣ, гдѣ былъ уже передъ пріѣздомъ еще Панскимъ присланъ Сержантъ Гарнѣзову Московского съ барабаномъ и килкинадцятьма салдатами на карауль* (Діаріуш, с. 13); *Потомъ Ея Величество Государыня Императрица въ одной каретѣ, въ другой Государини Цесаревны, въ третьей Царыца Параскевія Федоровна зъ своею Царевною, а за ихъ Величества и въ прочіихъ каретахъ рожніе Сенаторскіе и Министровскіе Дамы поѣхали на болото чили лугъ, прозываемый Царицынъ* (Діаріуш, с. 21); *Ставши зась Его Императорское Величество на своемъ при ротѣ мѣстцу, взялъ алябарду и велѣлъ первѣе зъ пушокъ 21 палити* (Діаріуш, с. 21); *Писанъ листъ до Пана Полковника Миргородскаго, жебы въ походъ до Царицына, готовался надъ 10 тысячьми Козаковъ главнымъ быти Коммендиромъ* (Діаріуш, с. 26); *да для тихъ же Козаковъ на наемъ суденъ отъ Новгорода и на наемъ лоцмановъ и проч. потребности велѣво зъ Штатсъ Канторъ Коллегіи выдавать денегъ тысяча двѣ рубли въ зачетъ каналней суммы* (Діаріуш, с. 47); *и когда пріѣхалъ Его Свѣтлость къ своему на Нѣмецкой слободѣ дому,*

то на валъ зъ пяти штукъ арматъ випалено (Діаріуш, с. 62). У складі дієприкметникового звороту неозначено-кількісний числівник виконує функцію узгодженого означення, напр.: *потомъ еще разніе ишли судна, то есть, бота, баржи, буяры и прочіе, по килка паръ коней везеные* (Діаріуш, с. 24). Трапляються контексти, де порядковий числівник переходить у займенник, продовжуючи виконувати функцію узгодженого означення: *въ другомъ суднѣ ѣхалъ Нептунъ, въ корону убранныи, зъ которымъ и другіе тамъ же сидѣли персоны* (Діаріуш, с. 24) (у другому випадку – займенник); *неузгоджене означення: Писанъ листъ до Пана Жураковского, Асаула Войскового Енерального, подлуго принесенной вчера Грамоты, абы Пановъ, Демяновича, Писаря Полкового Стародубского, и Есимонтовского и другихъ, кто бы потребный былъ къ помянутому дѣлу, выправилъ заразъ до Москвы, для которыхъ и подорожня на 16 подводъ ямскихъ при томъ же листѣ до Пана Асаула послана* (Діаріуш, с. 11); *По обѣдѣ съ Карачева выѣхавши Ясневельможный и всѣ прибыли на ночь до села Студіонки, о 35 верстѣ отъ Карачева, яке село есть помѣщика Ивана Васильевича Саковнина, въ которого дворъ Панъ и ночлегъ отправоваль* (Діаріуш, с. 11); *Рано съ листомъ, вчера писанымъ до Пана Михаила въ Москву, отправленъ слуга Панскій, Панъ Михайло Пршесдзіецкій, которому и подорожная на двѣ почтовые подводы дана* (Діаріуш, с. 11–12); *Въ години двѣ на день выѣхалъ Ясневельможный съ Калуги и прибылъ въ село о 23 версти, зовемое Гурьево, на обѣдѣ* (Діаріуш, с. 12); *по доволномъ зась до килка годинъ въ ночь гуляню, изволилъ Его Императорское Величество, купно зъ Государинею, отъѣхатъ въ Преображенскъ* (Діаріуш, с. 25).

Меншою кількістю вживань представлений додаток, до складу якого входить власне кількісний, неозначено-кількісний чи збірний числівник, напр.: *Выданъ листъ открытый Григорію Галенковскому до Войта Прилуцкаго, жебы до его двора перемѣною зъ сель ратушинихъ по два сторожѣ давано* (Діаріуш, с. 27); *Пріѣхалъ козакъ зъ листами зъ Глухова, который и тую привезлъ въдомость, что Полковникъ Балцеръ спровадилъ обадва полки солдатскіе въ Глуховъ а*

половину солдатъ въ городъ разставиль, а другую половину въ полю (Діаріуш, с. 67); а по казанью, когда остатное Со духи праведными, заспѣвали, началась стрѣльба, первой зъ арматъ, якихъ туда, въ Гамалѣевку, зъ Глухова, зъ Воронежа и зъ Новгородка, килканадцать штукъ было припровождено (Діаріуш, с. 74).

Функцію додатка виконує і прономіналізований порядковий числівник, напр.: *Коммисара Рубця одставити, а на его мѣстиць другого опредѣлити повелено (Діаріуш, с. 60).*

Найбільше в діаріуші засвідчено обставин часу. І це логічно. Адже, як зазначає С. Ігнат'єва, фіксація часу написання повідомлення належить до жанротворчих ознак щоденника [2, с. 41]. Обставини часу репрезентовані різними прийменниково-відмінковими формами, до складу яких входить переважно власне кількісний числівник, зрідка – неозначено-кількісний, дробовий, напр.: *По обѣдѣ съ Сомова выѣхавши прибыли въ Карачевъ позно, якъ бы о три годинъ въ ночь, гдѣ тако жъ подстава была для перемѣны коней (Діаріуш, с. 11); Въ години двѣ на день выѣхалъ Ясневельможный съ Калуги и прибылъ въ село о 23 версти, зовемое Гурьево, на обѣдѣ (Діаріуш, с. 12); ... а якъ бы въ години три на день, устроенные два полка отъ Лейбъ-Гвардіи, то есть, Преображенскій и Семеновскій, еще передъ свѣтомъ въ Преображенску до походу, пришли къ Тріумфальной брамѣ Тверской (Діаріуш, с. 19); А зъ полудня, якъ бы въ чтири години, визитовалъ первѣй Его Сіятельство, Господинъ Енераль Маіоръ Головинъ Ясневельможного (Діаріуш, с. 57); мало засъ почивши, рушилъ одтоль въ чтири години зъ полудня, на ночлѣгъ, который одправованъ за пятнадцатъ же верстѣ, переѣхавши село Пахру, надъ рѣчкою Пахрою жъ будучое (Діаріуш, с. 69); где зъ колка годинъ разными бавились дискурсами (Діаріуш, с. 36); По службѣ Божой началась погребная отправка, при которой концѣ имѣлъ проповѣдь отецъ Левецкій, казнодѣя Святософѣйскій, въ похвалу преставшиюгося, зъ околичностей високого достоинства, якимъ за труды и праці чрезъ много лѣтъ поднятіе Богъ и Монархъ его почтилъ (Діаріуш, с. 74); якая стрѣльба на три четверти часа*

шла неразрывочно (Діаріуш, с. 21); въ домъ Его Сіятельства годинъ зъ полторы разными дискурсами бавился (Діаріуш, с. 31).

Функцію обставини часу виконує і субстантивований порядковий числівник, напр.: *уже о десятой передъ полночью возвратился на свою квартиру (Діаріуш, с. 35).*

Обставини місця репрезентовано прийменниково-числівниково-іменниковими сполученнями, що вказують на напрям, відстань та ін., напр.: *Передъ окнами противъ избъ, въ якихъ было гуляне, выставлены были три невеликіе театра, на которіе зъ всѣхъ чтирохъ сторонъ по градусамъ сходити устроено (Діаріуш, с. 21); мало зась почивши, рушилъ одтоль въ чтыри години зъ полудня, на нощлѣгъ, который одправованъ за пятнадцатъ же верстъ, переѣхавши село Пахру, надъ рѣчкою Пахрою жъ будучое (Діаріуш, с. 69); Зъ Орла рушивши свѣтомъ, обѣдали за 23 версты подъ селомъ Шоховомъ, Князя Ивана Юріевича Трубецкого, надъ рѣкою Окою, а ночовали за 12 верстъ, переѣхавши мѣстечко Кроми (Діаріуш, с. 71).*

У досліджуваній пам'ятці числівниково-іменникові сполучення виконують функцію обставини міри і ступеня, напр.: *а по окончаніи помянутого о Христѣ Господѣ дискурсу всталъ, и пива толко стаканъ выпивши, два раза Ясневельможного миле обнявши, целовалъ въ голову (Діаріуш, с. 57).* Зрідка перед числівником автор уживає прийменник-частку з, напр.: *Когда зась всѣ судна зѣхались на Червоную площадь и зровнялись противъ себѣ корабль зъ галерою, теды зъ корабля и зъ галеры бито зъ арматъ, и ударено разивъ зъ килканадцять (Діаріуш, с. 24).*

Засвідчує діаріуш й інші транспозиційні явища в числівнику. Зокрема, можемо говорити про перехід нумератива *едень* в обмежувально-видільну частку, що доводить контекст, де квантитатив реалізує семантику «тільки, лише», при цьому майже повністю затухають його граматичні ознаки, зокрема й синтаксична, напр.: *А Канцелярія войсковая въ добромъ состоитъ порядку, а въ исполненіи Вашего Величества присилаемыхъ Указовъ, тако жъ и въ отвѣтствованіи на оные, никакой остановки не бываетъ, и никто зъ*

канцеляристь подь мою руку не подписовался, кромъ что еденъ Григорій канцеляристь въ моемъ домовомъ маломъ интересъ, подь часъ болъзни моей, зъ моего жь вѣдома, руку подписалъ, но и за тое зъ Коллегии Иностранныхъ дѣлъ Указомъ въ Санктпетербурхъ зисканъ, и оттуду въ силку до Казанъ посланъ (Діаріуш, с. 55).

Прикметно, але навіть у такому стильово обмеженому жанрі фіксуємо фразеологізм, до складу якого входять числівники, напр.: *Того жь числа по обѣдъ вызитовали Пана на квартиръ, единъ по другомъ, Секретаръ Губинъ, Михайло Родіоновичъ Ларіоновъ, Ассесоръ, Василій Василіевичъ Степановъ, Канцелярії Совѣтникъ, и Полковникъ Вельяминовъ Зерновъ* (Діаріуш, с. 13–14).

У наведеному контексті стійке сполучення слів виконує функцію обставини способу дії, у якій саме через використання квантитативів присутня сема міри і ступеня. Нова українська мова успадкувала цей фразеологізм, який у сучасній мові продовжує функціювати зі значенням «уживається при вказуванні на черговість, ритмічність або послідовність у протіканні чого-небудь» [7, с. 626]. Укладачі уточнюють стилістичні потенції стійкого сполучення слів ремаркою *рідко*.

Отже, аналізований діаріуш засвідчує активне використання власне кількісних і порядкових числівників, які у сполученні з іменниками виконують функції підмета, додатка, означення, обставини. Зрідка фіксуємо неозначено-кількісні, дробові та збірний числівники. Спостерігаємо випадки транспозиції числівників, де вони виконують відповідні синтаксичні функції.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Словник української мови : у 20-ти т. URL: <https://services.ulif.org.ua/expl/Entry/index?wordid=156989&page=769>.
2. Шевчук В. Муза Роксоланська: Українська література XVI–XVIII століть: У 2 кн. Книга друга: Розвинене бароко. Пізне бароко. Київ : Либідь, 2005. 728 с.
3. Ігнат'єва С. Діаріуш як жанр щоденникового дискурсу. *Studia Ukrainica Posnaniensia*. Vol. VI. 2018. Pp. 37–43.

4. *Вихованець І., Городенська К. Теоретична морфологія української мови: Академ. граматики укр. мови / за ред. І. Вихованця. Київ : Унів. вид-во «Пульсари», 2004. 400 с.*
5. *Історія української мови: Синтаксис / відп. ред. А. П. Грищенко. Київ : Наук. думка, 1983. 504 с.*
6. *Історія української мови: Морфологія / С. П. Бевзенко, А. П. Грищенко, Т. Б. Лукінова та ін. Київ : Наук. думка, 1978. 539 с.*
7. *Словник української мови : в 11 т. Т. 5 / за ред. І. К. Білодіда. Київ : Наук. думка, 1974. 840 с.*